

Janusz Borucki

Z dziejów parafii Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Skulsku

Studia Włocławskie 7, 303-318

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. JANUSZ BORUCKI

Z DZIEJÓW PARAFII NARODZENIA NAJŚWIĘTSZEJ MARYI PANNY W SKULSKU

Parafia Skulsk jest parafią wiejską, chociaż przez kilka wieków Skulsk posiadał prawa miejskie. W swojej długiej historii, z wyjątkiem kilkudziesięciu lata na przełomie XVIII i XIX wieku, była ona i jest nadal związana z diecezją wrocławską. Znana jest przede wszystkim ze słynącej łaskami statuy Matki Bożej Bolesnej. Jej obecność wywarła wielki wpływ na życie i wiarę ludności Skulska i okolic.

1. Początki i kształtowanie się parafii

Przy omawianiu kształtowania się parafii Skulsk należy uwzględnić dwie jej fazy: datą graniczną jest rok 1812; w latach 1811-1812 zostały do niej włączone dwie parafie istniejące do tego czasu jako samodzielne: Warzymowo i Lisewo. Dlatego w tym punkcie uwzględnimy także dzieje tych dwóch parafii.

1.1. Przed 1812 rokiem

Skulsk początkowo należał do dóbr książęcych. Następnie na mocy nadania księcia Kazimierza z roku 1249 stał się własnością klasztoru w Strzelnie i pozostał nią do 1315 r., kiedy drogą zamiany dóbr przeszedł w posiadanie biskupa wrocławskiego, a później w posiadanie królewskie. Prawa miejskie miał otrzymać z nadania królewskiego w 1384 roku.

Początków parafii Skulsk należy szukać, zdaniem wybitnego znawcy dziejów diecezji wrocławskiej ks. Stanisława Librowskiego, w okresie istnienia diecezji kruszwickiej, kiedy to parafie nie były jeszcze oznaczone pod względem terytorialnym,¹ a samą erekcją kościoła i parafii należy przypisać księciu.² Ponieważ akt erekcyjny parafii nie zachował się do naszych czasów, nie wiadomo, w którym roku był poświęcony pierwszy kościół. Pierwsza wzmianka źródłowa dotycząca tej parafii znajduje się w dokumencie z 1326 roku.³

Pierwotnych granic parafii nie sposób dzisiaj ustalić z powodu braku dokumentów. Prawdopodobnie obejmowały one Skulsk i najbliższe okolice.

Najwcześniejsze pewne informacje pochodzą z 1599 roku. Do parafii należały: miasto Skulsk i osiem wsi: Paniewo, Czartowo, Kobylanki, Popielewo, Buszkowo, Łuszczewo, Galiszewo, Skulsk Mały (Wieś).⁴ Wizytacja kanoniczna parafii z 1791 roku potwierdza przynależność tych wsi do omawianej parafii.⁵ W aktach wizytacyjnych z 1810 roku obok wsi wymienionych w poprzednich wizytacjach zostało wymienionych sześć nowych: Piaski Skulskie, Czartówek, Pilich, Sięganowo, Przewóz, Mielnica,⁶ ale nie podano, kiedy wymienione wsie zostały przyłączone do parafii Skulsk.

W latach 1811-1812 parafia Skulsk znacznie się powiększyła. W 1811 r. dekretem konsystorza gnieźnieńskiego z dn. 2 czerwca została do niej włączona parafia Warzymowo, a w 1812 r. dekretem tegoż konsystorza z dn. 11 maja – parafia Lisewo.⁷

* * *

Warzymowo, jako majątek szlachecki, długo było w posiadaniu rodziny Sokołowskich, herbu Pomian. W połowie XIX wieku stało się własnością Morzyckich z Ruszkowa, a następnie przeszło w posiadanie rodziny Wolskich. Ostatnia właścicielka Warzymowa, Włodzimira Wolska z Morzyckich, w 1896 roku rozparcelowała majątek.⁸

Z powodu braku świadectw historycznych trudno jest dokładnie ustalić czas powstania parafii.⁹ Pierwszy kościół warzymowski (pierwsza pisemna wzmianka o nim pochodzi z akt wizytacji biskupiej z 1526 r.), zbudowany z drewna najpóźniej na początku XIV w., znajdował się poza wsią, na pagórku obok drogi wiodącej do Skulska. Z biegiem czasu uległ on zniszczeniu. Na początku XV wieku został zastąpiony nowym, zbudowanym na gruncie dworskim, blisko jeziora i dworu. Jego fundatorem był właściciel miejscowego majątku, prawdopodobnie Mikołaj Sokołowski.¹⁰

W połowie XVI wieku właściciel Warzymowa Krzysztof Sokołowski odnowił kościół, a następnie oddał go ministrowi ariańskiemu Andrzejowi z Radziejowa. Od tego czasu przez ponad 40 lat kościół w Warzymowie pełnił rolę zboru ariańskiego, a mieszkańcy parafii znaleźli się pod wpływem ministrów ariańskich. W tym okresie ludność katolicka korzystała z posługi duszpasterskiej księży z sąsiednich parafii: Broniszewa i Skulska.

W 1584 roku bp Hieronim Rozrażewski nakazał katolikom z rodziny Sokołowskich podjąć starania o odzyskanie tego kościoła. Jednak jeszcze w 1599 r. parafia nie posiadała własnego księdza.¹¹

Trudno jest też określić pierwotne terytorium parafii. W aktach wizytacji odbytej w 1577 roku przez bpa Stanisława Karnkowskiego znajduje się informacja, że należały do niej trzy wsie: Warzymowo, Sokołowo i Mielnica. Na innym miejscu zaznaczono jednak, że są dwie wsie parafialne.¹² Natomiast w aktach z 1599 roku wizytator wymienił tylko Warzymowo, dodając, że do parafii należą także wsie: Mielnica i Krasnydąb, ale ich mieszkańcy chodzą do innych kościołów.¹³

Przez ponad półtora wieku brak jest wiadomości o odbytych wizytacjach oraz stanie kościoła i parafii. W tym czasie parafia posiadała niekiedy komendarzy zastępujących proboszczów, ale częściej zostawała pod opieką księży ze Skulska lub Broniszewa. Dopiero w aktach wizytacji z 1761 roku, odbytej przez dziekana radziejowskiego Jakuba Ormowskiego, zamieszczony został szczegółowy opis parafii i kościoła. Do parafii w tym czasie należały te same wsie co w 1599 roku.¹⁴ W aktach kolejnej wizyta-

cji z 1792 roku wymienione zostały wsie: Warzymowo, młyn Koszewo i Olendry Przewóz.¹⁵ Natomiast w sprawozdaniu z ostatniej wizytacji odbytej w 1810 roku wymieniono tylko Warzymowo z młynem Koszewo.¹⁶

* * *

Lisewo, dawniej nazywane też Lissewo lub Lissow, było własnością prywatną. Przez długie lata dobra lisewskie należały do rodziny Łuszczewskich. Od nich drogą sukcesji przeszły na własność rodziny Przyłubskich.

Nie zachowały się dokumenty wskazujące na założyciela kościoła oraz datę jego powstania. W aktach konsystorza gnieźnieńskiego z XV wieku umieszczono jedynie informację o kościele w Lisewie jak o dawno istniejącym.¹⁷

Liber beneficiorum bpa Jana Łaskiego (1521 rok) podaje jego uposażenie: plac z przyległymi ogrodami i drugi plac dla szkoły przy cmentarzu kościelnym, trzy włóki gruntu ornego z łąkami. Pobierał też proboszcz dziesięcinę snopkową ze wszystkich pól folwarcznych i z dwóch włók sołtysich, a od chłopów dostawał po dwa korce żyta i tyleż owsa z włóki, od zagrodników z Lisewa po dwa grosze, a z Dębu, drugiej wsi parafialnej, po dwa korce owsa z włóki. Uposażenie to w owym czasie uważano za niewystarczające. Przy małej liczbie parafian, jak poświadcza *Liber beneficiorum*, proboszcz lisewski nie utrzymywał wikariusza.¹⁸

Wkrótce, pod wpływem reformacji, kościół – miał on podłogę z szerokiej cegły, trzy ołtarze i był murowany – został przekształcony w zbór ariański. Wizytujący osobiście kościoły w okolicy Gopła bp Stanisław Karnkowski w 1577 r. zapisał, iż Lisewo należało wtedy do Piotra Moszczyńskiego i Jakuba Niemojewkiego. Obaj byli propagatorami arianizmu. Na plebanii mieszkał minister ariański Andrzej, sprowadzony z Kruszwicy. Pola plebańskie i wszystkie fundusze kościelne zagrabiali właściciele Lisewa. Ale mimo ich zabiegów, miejscowa ludność pozostawała wierna wierze katolickiej.¹⁹ Biskup Hieronim Rozrażewski w dekrete wizytacyjnym z 1599 r. polecił, aby chronić miejscową ludność przed wpływem arian, a świątynię przed dalszą profanacją.

Inny właściciel Lisewa, Andrzej Tomicki, rozebrał zniszczony kościół, a na jego miejscu postawił nowy, drewniany, pod wezwaniem św. Marii Magdaleny. W 1611 roku, na prośbę Aleksandra Niemojewskiego i Andrzeja Moszczyńskiego, bp Wawrzyniec Gembicki wydał dekret wznawiający parafię.²⁰ Na uposażenie proboszcza zapisano dwie włóki ziemi z domem i ogrodem, dziesięcinę od chłopów z Lisewa oraz wolny połów ryb w jeziorze. Właściciele Lisewa uzyskali prawo patronatu do prezentowania kandydata na wakujące probostwo.

Od czasu wznowienia parafii (19 sierpnia 1611 r.) Lisewo nie zawsze miało swojego proboszcza. Właściciele Lisewa często nie prezentowali kandydata na wakujące probostwo, aby korzystać z dóbr plebańskich. Ten stan przyczynił się do ruiny kościoła. Na początku XIX wieku kościół, całkowicie zniszczony, musiał zostać rozebrany, a gdy kolatorzy nie chcieli wystawić nowego, konsystorz gnieźnieński zniósł parafię Lisewo i dekretem z dnia 11 maja 1812 r. przyłączył ją do parafii Skulsk. Na miejscu, gdzie znajdował się kościół, wystawiono duży murowany spichrz z basztą frontową w formie wieży, aby można go było przerobić na kościół, gdyby władze kościelne wystąpiły o wznowienie parafii, co jednak nie nastąpiło. Spichrz spełniał swoją rolę przez ponad sto lat, zaś grunty kościelne złączono z dworskimi.

Ze względu na cześć dla zmarłych pochowanych przy kościele, cmentarz obsadzono drzewami i krzewami oraz opasano wałem. Jednak nowy właściciel Lisewa kazał w 1860 r. ogrodzenie i cmentarz zniwelować.²¹

1.2. Po 1812 roku

W latach 1812-1978 terytorium parafii Skulsk nie uległo istotnym zmianom, jednak na terenie parafii pojawiły się nowe wsie, powstałe wskutek dokonanych na przełomie XIX i XX wieku parcelacji części folwarków.

W 1821 roku do parafii należały następujące miejscowości: Skulsk miasteczko, Borowa folwark, Buszkowo wieś, Czartowo wieś, Czartówek, Dąb folwark, Dzierżysław, Gawrony, Koszewo, Lisewo wieś, Łuszczewo wieś, Mielnica, Mniszki, Paniewo, Piaski Skulskie, Pilich, Popielewo, Radwańczewo, Rakowo wieś, Skulska Wieś, Warzymowo wieś.²²

W sprawozdaniu z 1937 roku wymieniono następujące miejscowości: Osada Skulsk i wsie: Borowa Łuszczewska, Buszkowo, Celinowo, Czartowo, Czartówek, Dąb, Dzierżysław, Galiszewo, Gawrony, Goplana, Kolonia Buszkowo, Kolonia Starostwo, Kolonia Warzymowo, Koszewo, Lisewo, Łuszczewo, Mielnica Duża, Mielnica Mała, Mniszki, Paniewo, Paulina, Piaski, Pilich, Popielewo, Przyłubie, Radwańczewo, Rakowo, Skulska Wieś, Wandowo, Warzymowo, Włodzimiera, Zalesie, Zygmuntowo.²³

Ostatnia zmiana terytorium parafii dokonana została w 1978 roku, kiedy na skutek utworzenia parafii Kijowiec, od parafii Skulsk odłączono pięć wsi.²⁴

Obecnie do parafii należą następujące miejscowości: Skulsk, Borowa, Buszkowo, Czartowo, Dzierżysław, Galiszewo, Goplana, Koszewo, Lisewo, Łuszczewo, Mielnica Duża, Mielnica Mała, Mniszki, Paniewo, Paulina, Piastowo, Popielewo, Przyłubie, Radwańczewo, Rakowo, Skulska Wieś, Starostwo, Warzymowo, Włodzimiera, Zygmuntowo.²⁵

2. Przynależność kościelno-administracyjna

Od początku swojego istnienia parafia Skulsk była związana z diecezją włocławską, jednak na przełomie XVIII i XIX wieku przez ponad pięćdziesiąt lat należała do diecezji gnieźnieńskiej. Częściej natomiast zmieniała się jej przynależność archidiakonalna i dekanalna.

2.1. Diecezjalna

Według ks. Stanisława Librowskiego parafia Skulsk należy do najstarszych w diecezji, a początków jej należy upatrywać w czasach diecezji kruszwickiej.²⁶

W 1123 roku Bolesław Krzywousty przeprowadził, przy pomocy legata papieskiego kardynała Idziego z Tusculum, reorganizację dawniejszych diecezji i założył nowe,²⁷ pozostawił dotychczasowej diecezji kruszwickiej dawne jej granice z 1013 roku, dając jej nową nazwę urzędową diecezji włocławskiej, i na jej terenie pozostała parafia Skulsk. Stan taki trwał do rządów bpa Antoniego Sebastiana Dembowskiego (1752-1763).

Dnia 12 kwietnia 1761 r. bp Dembowski zwrócił się do arcybiskupa gnieźnieńskiego o zgodę na przyłączenie Wolborza, w którym miał swoje dobra i siedzibę, z przyległościami do diecezji włocławskiej (wówczas kujawsko-pomorskiej).²⁸ W zamian za to zaproponował Bydgoszcz i okoliczne parafie. Według zawartej umowy dwanaście parafii diecezji kujawsko-pomorskiej, a między nimi i Skulsk, zostały przekazane archidiecezji gnieźnieńskiej.²⁹ Ugodę tę usankcjonował kanonicznie papież Klemens XIII dekretem Kongregacji Konsystorialnej 3 sierpnia 1764 r., a nuncjusz apostolski w Warszawie w rok później wprowadził ją w życie.³⁰

Jednak przynależność parafii Skulsk do archidiecezji gnieźnieńskiej nie trwała długo. Kongres Wiedeński w 1815 r. usankcjonował rozbiory Polski, określając strefy wpływów poszczególnych państw zaborczych. W tej sytuacji papież Pius VII w 1818 r. utworzył metropolię warszawską, obejmującą tereny Królestwa Polskiego, połączonego unią personalną z Rosją. Kolejnym posunięciem papieża było rozgraniczenie diecezji w ramach tej metropolii.³¹ W wyniku tej zmiany, terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej, które znalazło się na terenie Królestwa Polskiego, zostało przydzielone diecezji włocławskiej (wówczas kujawsko-kaliskiej). Parafia Skulsk, która znalazła się w granicach Królestwa Polskiego, powróciła do diecezji włocławskiej (w latach 1818-1925 nosiła urzędową nazwę kujawsko-kaliskiej) i pozostała w niej do dziś.

2.2. Archidiakonalna

Urząd archidiakonu okręgowego istniał w diecezji włocławskiej już w XII wieku. W 1198 roku był w diecezji archidiakon włocławski i najprawdopodobniej pomorski. Archidiakon kruszwicki został zniesiony przez bpa Ogierza w 1210 roku. Jednak już bp Michał Godziemba w 1233 roku na synodzie w Inowrocławiu przywrócił ten archidiakon.³² Tak więc w diecezji włocławskiej istniały trzy archidiakonaty: włocławski, kruszwicki i pomorski.

Pierwsza wzmianka o przynależności parafii Skulsk do archidiakonu kruszwickiego pochodzi z 1326 r. W wykazie daniny świętopietrza z tego roku, wśród wykazu kościołów archidiakonu kruszwickiego, jest wymieniony Michał, pleban ze Skulsk (Michael Plebanus eccl. de Scudelsco).³³ Następna wzmianka o przynależności omawianej parafii do archidiakonu kruszwickiego pochodzi z 1583³⁴ oraz z 1753 r.³⁵ Na podstawie tych danych można stwierdzić, że parafia Skulsk do 1765 roku należała do archidiakonu kruszwickiego.

W wyniku zamiany dokonanej przez arcybiskupa gnieźnieńskiego i biskupa włocławskiego, znalazła się ona w granicach diecezji gnieźnieńskiej, zmianie uległa także jej przynależność archidiakonalna. Skulsk znalazł się pod władzą archidiakona gnieźnieńskiego.

Z okresu przynależności parafii Skulsk do diecezji gnieźnieńskiej zachowały się akta z dwóch wizytacji generalnych. Pierwsza z nich odbyła się w 1791 roku. Była to wizytacja generalna parafii dekanatu sompoleńskiego oraz gnieźnieńskich: św. Trójcy i św. Michała, należących do archidiakonatu gnieźnieńskiego. Wizytacja ta objęła również parafię Skulsk, należącą do dekanatu sompoleńskiego.³⁶ Natomiast druga wizytacja generalna została dokonana w 1810 roku.³⁷

Kres instytucji archidiakonatów położyły rozbiory Polski, jak i zmiany w organizacji terytorialnej Kościoła. W Królestwie Polskim archidiakonaty zostały zniesione w 1818 r.³⁸

2.3. Dekanalna

Archidiakonaty dzieliły się na mniejsze jednostki administracyjne, zwane dekanatami. Powstały one jako urzędy pośrednie między parafią a biskupem czy archidiakonem. Ich siedzibami były miejscowości leżące w centrum jakiegoś okręgu parafii.³⁹

Z 1326 roku pochodzi informacja o przynależności parafii Skulsk do dekanatu radziejowskiego.⁴⁰ Przynależność dekanalna ulegała zmianom, ale w oparciu o zachowane materiały trudno dziś ustalić daty tych zmian. Wiadomo jednak, że w 1583 roku parafia należała do dekanatu kruszwickiego⁴¹ i została w jego granicach do 1765 r.⁴²

We wspomnianej wyżej zamianie z 1765 roku omawiana parafia została włączona do diecezji gnieźnieńskiej, zmieniła się też jej przynależność dekanalna. W latach 1765-1785 należała ona do dekanatu żnińskiego, a od 1785 roku do dekanatu sompoleńskiego.⁴³

Biskup włocławski Wołłowicz w 1819 roku zreorganizował sieć dekanalną w diecezji włocławskiej,⁴⁴ ale parafia Skulsk pozostała nadal w dekanacie sompoleńskim.

Na skutek represyjnych działań władz zaborczych po upadku powstania styczniowego nastąpiło zmniejszenie liczby dekanatów i dopasowanie ich do miast powiatowych. W 1867 roku z 27 dekanatów w diecezji kujawskokaliskiej zniesiono 14, wśród nich znalazł się dekanat sompoleński.⁴⁵ W tym samym roku parafia Skulsk została przyłączona do dekanatu słupeckiego.⁴⁶

Kolejna zmiana przynależności dekanalnej została dokonana w 1929 roku. Wtedy to bp Karol Radoński, mając na uwadze znaczną odległość krańcowych parafii dekanatu słupeckiego od siedziby dekanatu, dekretem z dnia 15 czerwca 1929 r. erygował dekanat kleczewski, obejmujący m.in. parafię Skulsk.⁴⁷

Ostatnia zmiana przynależności dekanalnej dokonana została 26 października 1994 roku. Parafia Skulsk znalazła się w granicach nowo utworzonego dekanatu ślesięńskiego.⁴⁸

3. Charakterystyka ludności parafialnej

Na rozwój osadnictwa w Skulsku i okolicy istotny wpływ miały przebiegające w pobliżu szlaki komunikacyjne. Głównym z nich był szlak bursztynowy. W czasie tworzenia państwa polskiego prowadził on z Wrocławia przez Kalisz do Inowrocławia i Torunia i dalej do Prus. W XIV wieku powstał nowy szlak, który przechodził przez te tereny, a był to szlak poznańsko-mazowiecki: przez Słupcę – Kleczew – Ślesin.⁴⁹ Na osadnictwo w tym terenie wpłynęła również łatwość zdobycia pożywienia oraz dogodny do obrony położenie.

Można sądzić, że w czasie, gdy Mieszko I wstąpił na widowię dziejową, Skulsk od dawna istniał. Brak danych źródłowych nie pozwala jednak nic powiedzieć o liczbie mieszkańców i wielkości pierwotnej osady. Miejscowa ludność prawdopodobnie zajmowała się rybołówstwem i rolnictwem. Bliska obecność szlaków komunikacyjnych pozwala przypuszczać, że zajmowano się również handlem.

Po raz pierwszy Skulsk został wymieniony w dokumencie z 1249 roku jako posiadłość klasztoru Norbertanek w Strzelnie.⁵⁰ W pierwszej połowie XIII stulecia zaczęto w Wielkopolsce lokować miasta na prawie magdeburskim. Na omawianym terenie prawa miejskie jako pierwsze uzyskały Powidz (1243), Słupca (1290) i Konin (przed 1293). W XIV wieku akcja ta przybrała na sile. Wśród miejscowości, które uzyskały wtedy przywileje lokacyjne, był Skulsk (prawdopodobnie w 1384 roku).⁵¹ Stracił on prawa miejskie w 1870 r.

Najstarsza wzmianka o mieszkańcach Skulska pochodzi z 1566 roku. Można się z niej dowiedzieć, że na terenie miasta mieszkało siedmiu rzemieślników i siedmiu rybaków, brak w niej jednak informacji o przedstawicielach innych zawodów.⁵² Ogromne wyludnienie miasta i wsi spowodował potop szwedzki w latach 1655-1660. Skulsk podzielił los wielu miejscowości: przechodzące tędy wojska szwedzkie zniszczyły miasto i kościół.⁵³

Pierwszych dokładnych informacji o liczbie mieszkańców parafii Skulsk dostarczają akta wizytacji generalnej z 1791 roku. Na terenie parafii mieszkało wówczas 624 katolików, 10 protestantów i 41 żydów.⁵⁴ Pod koniec XVIII i w pierwszych latach XIX wieku szybko wzrastała liczba mieszkańców parafii. W 1809 roku było w niej 854 katolików, 134 protestantów i 80 żydów.⁵⁵ W stosunku do roku 1791 nastąpił zdecydowany wzrost ludności wyznania protestanckiego. Można to wytłumaczyć tym, że w aktach wizytacji general-

nej z 1791 roku nie ma w wykazie wsi Mielnica, której mieszkańcy w większości byli wyznania protestanckiego.

W latach 1811-1812 obszar omawianej parafii został znacznie powiększony przez przyłączenie do niej parafii Lisewo i Warzymowo.⁵⁶ Tym samym wzrosła znacznie liczba mieszkańców parafii. Na obszarze, który należał do parafii Warzymowo, w 1810 r. mieszkało 183 katolików, 12 protestantów i 4 żydów.⁵⁷ We wsiach należących do parafii Lisewo w 1790 roku mieszkało 74 katolików i 34 protestantów.⁵⁸

W XIX wieku na terenie parafii Skulsk następuje szybki wzrost ludności:
1821 – 2092 mieszkańców;⁵⁹
1890 – 4014 mieszkańców.⁶⁰

W XIX wieku większość mieszkańców parafii stanowili katolicy, w 1821 roku było ich 1706. Znaczną grupę mieszkańców stanowili protestanci, w wymienionym roku 313 osób, zamieszkujący głównie we wsiach: Mielnica i Gawrony. Protestanci byli przeważnie pochodzenia niemieckiego, ale trudno ustalić, kiedy osiedlili się na terenie parafii. Ludność żydowska w liczbie 73 osób skupiała się głównie w Skulsku.⁶¹

Ludność wiejska zajmowała się rolnictwem. W Skulsku natomiast rozwijało się rzemiosło i handel. W pierwszej połowie XIX wieku miasto stało się znacznym ośrodkiem produkcji obrazów religijnych. W latach 1818-1825 było czynnych około dziesięciu warsztatów malarskich. Obrazy rozpowszechniane były głównie na terenie wschodniej części Królestwa Polskiego i na Białorusi. W drugiej połowie XIX wieku popyt na malowidła zmalał na skutek pojawienia się tańszych drukowanych obrazów. W tym czasie wielu mieszkańców Skulska zajęło się handlem fabrycznie powielanymi wizerunkami świętych oraz różnego rodzaju dewocjonaliami.⁶²

W XX wieku liczba ludności na terenie parafii stopniowo wzrasta:
1910 – 5073 mieszkańców;⁶³
1930 – 6500 mieszkańców;⁶⁴
1972 – 6500 mieszkańców;⁶⁵

W 1978 roku od parafii odłączono pięć wsi.⁶⁶ W wyniku zmiany granic zmniejszyła się liczba mieszkańców, obecnie jest ich 5500.⁶⁷

Druga wojna światowa wpłynęła na zmianę struktury ludności. Ze Skulska i okolic hitlerowcy wywieźli ludność pochodzenia żydowskiego. Zdecydowanie zmalała też liczba protestantów, którzy opuścili te tereny w 1945 r.

4. Kościoły

Z dziejami parafii wiąże się ściśle historia kościołów. Omawiana parafia w swoich dziejach miała trzy kościoły parafialne oraz kościół filialny.

4.1. Kościoły parafialne

Obecnie istniejący kościół w Skulsku jest trzecim z kolei. Pierwszy murowany został zniszczony wraz z miastem przez wojska szwedzkie w 1655 roku. Do ocalałych murów dostawiono w 1688 roku obszerny drewniany kościół, który w 1784 roku zniszczył pożar. Na jego miejscu w latach 1804-1810 wzniesiono obecną murowaną świątynię.

4.1.1. Kościoły dawne

Pierwszych informacji na temat kościoła parafialnego dostarczają akta wizytacyjne z 1599 roku. Kościół został wzniesiony pod wezwaniem Narodzenia i Zwiastowania Błogosławionej Maryi Dziewicy.⁶⁸ Ściany i wieża kościoła zostały zbudowane z kamienia i pokryte drewnianym dachem, który w znacznej części był zepsuty i wymagał remontu. Prezbiterium było nowo wybudowane. Drzwi wejściowe były w dobrym stanie, obok kościoła znajdowała się dzwonnica.⁶⁹ Wewnątrz kościoła znajdowały się dwa ołtarze. Pierwszy to ołtarz Miłosierdzia Bożego, w którym znajdowała się figura Matki Bożej Bolesnej. Drugi był poświęcony św. Annie, posiadał on figurę tej świętej.⁷⁰

Kościół ten istniał do 1655 roku, kiedy to został zniszczony przez wojska szwedzkie. Do ocalałych murów w 1688 roku ks. Józef Powalski, ówczesny proboszcz, dobudował nowy obszerny drewniany kościół.⁷¹ Na podstawie zachowanych informacji nie sposób dziś otworzyć jego wygląd zewnętrzny jak i wewnętrzne wyposażenie.

Wizytujący parafię w 1791 roku kanonik gnieźnieński Jozafat Andrzej Murzynowski napisał w aktach wizytacyjnych, że kościół ten, według relacji godnych zaufania parafian, miał być wspaniale wyposażony w piękne ołtarze, srebra i inne kościelne przedmioty oraz w cudowną statwę Matki Najświętszej Bolesnej. Jednak z powodu nieostrożnego zaprószenia ognia przez Jakuba Łomiszewskiego, ówczesnego organistę, spłonął w nocy z 23 na 24 kwietnia 1784 roku.⁷²

Po pożarze, przy cmentarzu dawnego kościoła, została wzniesiona mała drewniana kaplica pokryta snopkami za słomy. Pełniła ona rolę tymczasowego kościoła.⁷³

4.1.2. Kościół obecny

Budowę obecnego kościoła rozpoczęto w 1804 roku z inicjatywy ówczesnego proboszcza, ks. Sebastiana Kaszyńskiego. Kościół zbudowano z cegły palonej na fundamencie z wielkich kamieni i otynkowano wewnątrz i na zewnątrz oraz pomalowano na biało wapnem. W 1809 roku kościół został pokryty dachem z palonej dachówki. Na dachu umieszczono sygnaturkę o dwóch

kopułkach z sygnarkiem.⁷⁴ Nowo wybudowany kościół, pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, konsekrował sufragan gnieźnieński bp Ignacy Bardziński 7 września 1810 r. Tego dnia odprawiono pierwsze nabożeństwo.⁷⁵

Do wnętrza kościoła prowadziło troje drzwi wejściowych: główne podwójne z frontu od strony zachodniej, zrobione z dobrego drzewa osadzone na żelaznych zawiasach, zamykane z zewnątrz żelazną belką, drugie drzwi od strony południowej, trzecie umieszczono od strony północnej. Drzwi boczne były zamykane zasuwą. W kościele było osiem drewnianych okien.⁷⁶

W 1789 roku na placu przykościelnym wzniesiono nową drewnianą dzwonnice. Na dzwonnicy zostały zawieszony dwa dzwony odlane w Toruniu w 1797 roku z materiału pozostałego ze starych dzwonów. Poświęcenia nowych dzwonów dokonał sufragan gnieźnieński bp Stefan Łubieński 8 września 1799 r.⁷⁷

Dzięki staraniom ks. proboszcza Stefana Ignacego Lareckiego w 1881 roku rozpoczęto rozbudowę kościoła. Prace kontynuowali jego następcy: ks. Józef Szmidt, administrator parafii w latach 1888-1889, i ks. Leopold Ciesielski, za rządów którego prace zakończono. W wyniku prac przeprowadzonych w latach 1881-1893 kościół został znacznie powiększony. Od strony zachodniej dobudowano wieżę, która zastąpiła starą dzwonnice. Od strony południowej i północnej dobudowano symetryczne boczne kaplice, a od strony wschodniej prezbiterium. W 1893 roku została wzniesiona trzecia boczna kaplica Matki Bożej Nieustającej Pomocy. Mimo że kościół w Skulsku był konsekrowany w 1810 roku, to jednak z powodu znacznej jego rozbudowy, w dniu 17 czerwca 1924 r. sufragan wrocławski bp Władysław Krynicki dokonał ponownej konsekracji.⁷⁸ W 1926 roku staraniem parafian i proboszcza ks. Teodora Stankowskiego został zamówiony w odlewni w Białej (woj. krakowskie) nowy dzwon, który został poświęcony i zawieszony na wieży kościelnej w listopadzie 1926 roku.⁷⁹

W okresie międzywojennym kościół został gruntownie odrestaurowany; prace rozpoczął ks. Teodor Stankowski, a kontynuował je ks. Antoni Bogdański. Na zakończenie prac kościół został pokryty nowym dachem.⁸⁰

Życie parafialne zakłóciła w 1939 roku druga wojna światowa. Księżę pracujących w parafii aresztowano i wywieziono do obozu koncentracyjnego w Dachau, gdzie zostali zamordowani.⁸¹ Okupanci zamienili kościół na magazyn zbożowy. Dzwony, naczynia liturgiczne i bielizna kościelna zostały zrabowane, a wewnątrz kościoła doznało poważnych uszkodzeń.⁸²

Po zakończeniu wojny niezwłocznie przystąpiono do remontu kościoła, wstawiono nowe drzwi oraz brakujące okna. W 1946 roku sprowadzono do

Skulska dwa duże dzwony o imionach Jan i Franciszek. Ich poświęcenia dokonał sufragan włocławski bp Franciszek Korszyński.⁸³ Z akt wizytacji biskupiej z 7-8 września 1950 r. wynika, że kościół w Skulsku był wyremontowany i doprowadzony do stanu sprzed wojny.⁸⁴

W 1958 roku w zakładzie we Włocławku zostało wykonanych sześćdziesięć nowych drzwi, które zastąpiły stare drewniane.⁸⁵

W miarę upływu czasu zaczęła uwidaczniać się potrzeba kolejnego odnowienia kościoła, szczególnie jego dach i wieża wymagały remontu. Staraniem ks. Tadeusza Sierostawskiego w latach 1983-1988 kościół parafialny został odnowiony, wyremontowano dach, pomalowano kopułę wieży oraz uzupełniono brakujące tynki, a wieża sygnaturki została pokryta nową blachą miedzianą.

Początkowo wewnątrz kościoła w Skulsku pomalowane było na biało. Obecna polichromia pochodzi z XX wieku, a wykonana została przez artystę malarza Sulczewskiego. Następne malowania kościoła z lat 1958 i 1960-1961 oraz ostatnie z lat 1985-1988 sprowadzały się do odnowienia starej polichromii.⁸⁶ Żaglowe sklepienie pomalowano na niebiesko, natomiast łuki dźwigające sklepienie na kremowo; na sklepieniu wymalowano różnokolorowe wzory, przypominające kwiaty oraz liście. Na sklepieniu umieszczono wyobrażenia scen biblijnych. Na ścianach prezbiterium znajdują się trzy duże malowidła: pierwsze przedstawia objawienie Matki Bożej Bolesnej rycerzom na Skulskiej Kępie, które według starej legendy miało miejsce gdzie obecni stoi kościół, drugie – św. Wojciecha nauczającego ludność w okolicach skulskich jezior, trzecie natomiast – Chrystusa pocieszającego modlących.

W kościele znajduje się sześć ołtarzy. Ołtarz główny został wykonany w 1960 roku z marmuru kieleckiego. Nad mensą ołtarza znajduje się marmurowe tabernakulum. Po bokach ołtarza ustawiono sześć drewnianych kolumn pomalowanych na biało i złożonych. Powyżej, w pancernej kasecie, znajduje się statua Matki Bożej Bolesnej wykonana z drewna ok. 1420 roku prawdopodobnie w szkole dolnośląskiej. Cała figura jest polichromowana, na głowie Jezusa i Maryi umieszczono złote korony, poświęcone przez Ojca Świętego Jana Pawła II w dniu 3 czerwca 1997 r. w Gnieźnie. Pancerna kaseca z figurą Piety jest zasuwana obrazem przedstawiającym Matkę Bożą Różańcową.

Przed prezbiterium znajdują się ołtarze św. Antoniego i św. Józefa, w kaplicach bocznych ołtarze Matki Bożej Nieustającej Pomocy, Serca Pana Jezusa i Świętej Rodziny.

W kościele znajduje się, wykonana w XVIII wieku, drewniana, polichromowana ambona z figurą św. Michała.⁸⁷

4.2. Kościół filialny

Warzymowo od dawna miało swój kościół parafialny. Pierwszy kościół warzymowski zbudowany był z drewna, obok drogi wiodącej do Skulska. Już na początku XV wieku, jako nie nadający się do użytku, został zastąpiony nowym. Z powodu braku informacji nie sposób dziś ustalić roku budowy i fundatora tego kościoła.⁸⁸

Nowy murowany, gotycki, dotąd istniejący, został poświęcony pod wezwaniem Wszystkich Świętych przez bpa Władysława Oporowskiego w 1443 roku. Zbudowany na dziedzińcu dworskim uważany był za własność dworu.⁸⁹ W połowie XVI wieku kościół został odnowiony staraniem Krzysztofa Sokołowskiego, tamtejszego dziedzica.⁹⁰

W 1811 roku parafia Warzymowo została zniesiona. Odkąd władze kościelne przestały się interesować kościołem, zaprzestano odprawiania w nim nabożeństw.⁹¹

Według miejscowego podania kościół warzymowski w czasie przemarszu wojsk napoleońskich służył za stajnię, i tak sprofanowany, właściciele wsi przeznaczili na magazyn. Stan taki trwał wiele lat. Koniec położyła mu Włodzimiera Wolska: mając rozparcelować majątek, wyłączyła z niego kościół i dała 2000 rubli ks. proboszczowi Leopoldowi Ciesielskiemu na jego remont. Powiadomiony o tym pismem proboszcza z dnia 7 sierpnia 1899 roku, bp Aleksander Bereśniewicz wyraził zgodę, aby kościół w Warzymowie został przywrócony do użytku sakralnego. Staraniem ks. Ciesielskiego oraz jego następcy, ks. Mariana Hofmana, kościół w Warzymowie został wyremontowany z zewnątrz oraz wymalowany i ozdobiony wewnątrz. W odnowionym kościele bp Stanisław Zdzitowiecki dokonał 2 maja 1908 r. uroczystej konsekracji, nadając mu, na prośbę ówczesnego proboszcza ks. Hofmana, wezwanie św. Stanisława BM w miejsce dawnego Wszystkich Świętych.⁹²

W latach 1973-1975 przeprowadzono w kościele gruntowny remont.⁹³

Kościół jest murowany z cegły, o układzie gotyckim, na otynkowanym fundamencie kamiennym, w kształcie prostokątnym. Ma sześć okien zakończonych ostrołukowo, na zewnątrz jest opięty dwuuskokowymi skarpami z gzymsem na wysokości ław okiennych. W ścianie południowej znajduje się portal ostrołukowy z formowanej cegły. Natomiast na ścianie północnej pozostały ślady rozebranej zakrystii z zarysem zamurowanego wejścia. W ścianie wschodniej w trzech otworach zostały umieszczone: krzyż oraz rzeźby Matki Bożej i św. Jana Ewangelisty. Na ścianie zachodniej nad głównym wejściem jest nowy portal ostrołukowy. Kościół przykrywa dach siodłowy, kryty dachówką.

Wnętrze kościoła zostało nakryte płaskim stropem. W kościele znajduje się jeden drewniany ołtarz, wykonany w stylu klasycznym, z rzeźbami

św. Wojciecha, św. Stanisława, św. Jana i św. Jakuba Apostoła. W środkowej części ołtarza został umieszczony obraz patrona kościoła, św. Stanisława BM, po jego bokach dwa obrazy: św. Tekli i św. Wawrzyńca malowane na drewnie. Na ścianie północnej znajduje się drewniana ambona z 1767 roku przywieziona z Słupcy.

5. Kult Matki Bożej Bolesnej

W aktach wizytacyjnych z 1791 roku znajduje się wzmianka o przechowywanym w kościele starym manuskrypcie, który miał zawierać informacje o tym, że na miejscu, gdzie został wzniesiony kościół, objawiła się Matka Boża rycerzom księcia Bolesława (według ustnej tradycji chodziło o Chrobrego). W miejscu objawienia władca kazał wybudować kamienną kaplicę.⁹⁴

Wspomniany wyżej manuskrypt nie przetrwał do naszych czasów i nie ma możliwości, aby ocenić czas jego powstania oraz prawdziwość zawartych w nim informacji. Faktem natomiast jest, że kult Matki Bożej w XVI wieku był już rozwinięty. Wtedy to Jej wizerunek został uznany za cudowny przez komisję biskupią oraz lud. W następnych wiekach przybywały liczne pielgrzymki, a przed figurą Matki Bożej składano wota i cenne dary.⁹⁵

W nocy z 23 na 24 kwietnia 1784 r., w wigilię święta św. Marka Ewangelisty, spłonął kościół.⁹⁶ Jednak to tragiczne wydarzenie nie było w stanie wyeliminować z życia miejscowego ludu czci do Matki Bożej. Obok spalonego kościoła wystawiono drewnianą kaplicę. Na mocy indultu z dnia 12 października 1790 r. proboszcz uzyskał zezwolenie na wystawienie Najświętszego Sakramentu w uroczystości maryjne.⁹⁷

W parafii Skulsk uroczystości obchodzono święta maryjne, w które odbywało się wystawienie Najświętszego Sakramentu oraz procesje.⁹⁸ Z głównymi świętami związane były odpusty, w pierwszej połowie XIX wieku obchodzono ich osiem. Aż sześć z nich było związanych ze świętami Matki Bożej.⁹⁹

Trudna sytuacja polityczna, w jakiej znalazł się naród polski w XIX wieku, sprawiła, że ludzie garnęli się do Kościoła i szukali oparcia w kulcie Najświętszej Maryi Panny. Otrzymywane łaski pomnażały znacznie cześć i nabożeństwo do Matki Bożej oraz wpływały pozytywnie na życie religijne parafian. W podziękowaniu za opiekę i otrzymane łaski miejscowa ludność na głowach Jezusa i Maryi umieściła srebrne korony.¹⁰⁰

W czasie drugiej wojny światowej nad statuą Matki Bożej Bolesnej zawisło wielkie niebezpieczeństwo. Okupanci hitlerowscy, dążąc do zniewolenia narodu polskiego, niszczyli wszelkie zabytki kultury i profanowali miejsca święte. Do zniszczenia przeznaczili również, tak mocno wpisaną w życie parafii, Skulską Pietę. Jednak dzięki ofiarności zamieszkałej w Skul-

sku rodziny Bojconów udało się figurę uratować. Przez okres okupacji była ona przechowywana w mieszkaniu prywatnym należącym do wymienionej rodziny. Po zakończeniu okupacji hitlerowskiej w 1945 r. Pieta Skulska powróciła na swoje miejsce w głównym ołtarzu.¹⁰¹

W nocy z 12 na 13 kwietnia 1960 roku w kościele w Skulsku wybuchł pożar. Płomienie zniszczyły znaczną część polichromii oraz główny ołtarz wraz z tabernakulum. Z ołtarza ocalała tylko figura Matki Bożej. Fakt ten przez wielu został odczytany jako znak Opatrzności i przyczynił się zwiększenia czci dla Najświętszej Maryi Panny.¹⁰²

Kolejne ożywienie kultu maryjnego nastąpiło w latach osiemdziesiątych dwudziestego wieku. Niewątpliwie przyczyniły się do tego nowo wzniesione obiekty sanktuaryjne. To ożywienie kultu w znaczny sposób przyczyniło się do koronacji figury Matki Bożej Bolesnej przez Ojca Świętego Jana Pawła II dnia 3 lipca 1997 r. w Gnieźnie.

PRZYPISY

¹ S. L i b r o w s k i, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (ABMK) 8(1964), s. 103-115.

² W. K u j a w s k i, *Sieć parafialna diecezji włocławskiej od czasów najdawniejszych do końca XV wieku*, Warszawa 1971 (mps), s. 70-71.

³ F. G r u s e, *Diecezja włocławska – 1326 rok*, „Kronika Diecezji Włocławskiej” (KDWł) 45(1962), s. 176-178.

⁴ *Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis*, ed. Z. et S. Chodyński, t. 1-25, Wladislaviae 1881-1912 (cyt. dalej MHDW) XXIII, s. 75.

⁵ Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej (AAG), Akta Arcybiskupów Gnieźnieńskich. *Wizytacje (Wiz.)* 30, s. 261.

⁶ AAG, *Wiz.* 134, s. 487.

⁷ S. C h o d y ń s k i, *Warzymowo*, art. cyt., s. 106; S. C h o d y ń s k i, *Lisewo*, art. cyt., s. 335.

⁸ S. C h o d y ń s k i, *Warzymowo*, KDWł 7(1913), s. 101-102.

⁹ W narożniku obecnie stojącego kościoła jest kamień, który ma pochodzić z fundamentów pierwszego kościoła, na którym z jednej strony jest wyryta liczba 1, a z drugiej 208, dając liczbę 1208, co mogłoby wskazywać na rok założenia parafii.

¹⁰ S. C h o d y ń s k i, *Warzymowo*, art. cyt., s. 102.

¹¹ Tamże, s. 103-104.

¹² MHDW, I, s. 14, nr 44.

¹³ MHDW, XXIII, s. 77.

¹⁴ S. C h o d y ń s k i, *Warzymowo*, art. cyt., s. 144.

¹⁵ AAG, *Wiz.* 30, s. 141.

¹⁶ AAG, *Wiz.* 134, s. 575.

¹⁷ S. C h o d y ń s k i, *Lisewo*, KDWł 7(1913), nr 11, s. 332.

¹⁸ J. Ł a s k i, *Liber beneficiorum*, t. 1, Gniezno 1889, s. 206.

¹⁹ S. C h o d y ń s k i, *Lisewo*, art. cyt., s. 333.

- ²⁰ Tamże, s. 334.
- ²¹ Tamże, s. 335-336.
- ²² Archiwum Diecezjalne we Włocławku (ADWł), Akta dekanatu sompoleńskiego (ADS), nr 2, k. 42v.
- ²³ ADWł, par. Skulsk, sygn. 186, k. 94v.
- ²⁴ KDWł 61(1978), nr 5-6, s. 121.
- ²⁵ *Diecezja Włocławska 2000*, Włocławek 2001, s. 586-587.
- ²⁶ S. L i b r o w s k i, *Rola Kruszwicy w dziejach narodu i kościoła polskiego*, KDWł 49(1966), s. 223.
- ²⁷ *Historia Polski*, pod red. T. Manteuffla, t. 1, cz. 1, Warszawa 1957, s. 224-226; J. U m i ń s k i, *Historia Kościoła*, t. 1, Opole 1959, s. 370.
- ²⁸ S. L i b r o w s k i, *Krótki zarys historii diecezji włocławskiej*, Włocławek 1960 (powiel.), s. 14; B. K u m o r, *Granice metropolii i diecezji polskich*, ABMK t. 18-22 (nadb.), Lublin 1969, s. 39.
- ²⁹ S. C h o d y ń s k i, *Zamiana kościołów w r. 1765*, KDWł 7(1913), s. 148-150.
- ³⁰ B. K u m o r, *Granice metropolii...*, dz. cyt., s. 97.
- ³¹ B. K u m o r, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli 1772-1918*, Kraków 1980, s. 45.
- ³² T. S i l n i c k i, *Z dziejów Kościoła w Polsce. Studia i szkice historyczne*, Warszawa 1960, s. 253, 753.
- ³³ F. G r u s e, *Diecezja włocławska...*, art. cyt., s. 176-178.
- ³⁴ MHDW, I, s. 21.
- ³⁵ MHDW, I, s. 29.
- ³⁶ AAG, Wiz. 30, s. 259-274.
- ³⁷ AAG, Wiz. 134, s. 469-523.
- ³⁸ B. K u m o r, *Ustrój i organizacja...*, dz. cyt., s. 475n.
- ³⁹ B. K u m o r, *Granice metropolii...*, dz. cyt., s. 271-351.
- ⁴⁰ F. G r u s e, *Diecezja włocławska...*, art. cyt., s. 176.
- ⁴¹ MHDW, I, s. 21.
- ⁴² B. K u m o r, *Granice metropolii...*, dz. cyt., s. 380.
- ⁴³ S. L i b r o w s k i, *Repetitorium akt wizytacyjnych...*, dz. cyt., cz. 4, z. 1, s. 146-147.
- ⁴⁴ B. K u m o r, *Ustrój i organizacja...*, dz. cyt., s. 560.
- ⁴⁵ Tamże, s. 566.
- ⁴⁶ KDWł 11(1917), s. 3.
- ⁴⁷ *Diecezja Włocławska 2000*, Włocławek 2001, s. 31.
- ⁴⁸ KDWł 77(1994), s. 246-254.
- ⁴⁹ S. W e y m a n, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII w.*, „Przegląd Zachodni” 9(1953) nr 7/8, s. 63.
- ⁵⁰ P. M a l u ś k i e w i c z, *Województwo konińskie*, Warszawa 1983, s. 273.
- ⁵¹ Tamże, s. 64.
- ⁵² Tamże, s. 273.
- ⁵³ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, pod red. B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, t. 10, Warszawa 1889, s. 736-737.
- ⁵⁴ AAG, Wiz. 30, s. 261.
- ⁵⁵ AAG, Wiz. 134, s. 478.
- ⁵⁶ S. C h o d y ń s k i, *Warzymowo*, art. cyt., s. 106; S. C h o d y ń s k i, *Lisewo*, art. cyt., s. 335.
- ⁵⁷ AAG, Wiz. 134, s. 567.

- ⁵⁸ AAG, Wiz. 30, s. 151.
- ⁵⁹ ADWł, ADS, nr 2, k. 42v.
- ⁶⁰ „Schematyzm Diecezji Kujawsko-Kaliskiej” (SDKK) 1890, s. 32.
- ⁶¹ ADWł, ADS, nr 2, k. 42v.
- ⁶² P. M a l u ś k i e w i c z, *Województwo konińskie*, dz. cyt., s. 273n.
- ⁶³ SDKK 1910, s. 55.
- ⁶⁴ „Schematyzm Diecezji Włocławskiej” 1930, s. 56.
- ⁶⁵ „Rocznik Diecezji Włocławskiej” (RDWł) 1972, s. 145.
- ⁶⁶ KDWł 61(1978), s. 121.
- ⁶⁷ *Diecezja Włocławska 2000*, dz. cyt., s. 587.
- ⁶⁸ MHDW, XXIII, s. 63.
- ⁶⁹ Tamże, s. 72.
- ⁷⁰ Tamże, s. 74.
- ⁷¹ *Słownik geograficzny...*, dz. cyt., t. 10, s. 736.
- ⁷² AAG, Wiz. 30, s. 261.
- ⁷³ Tamże.
- ⁷⁴ AAG, Wiz. 134, s. 470.
- ⁷⁵ ADWł, ADS nr 3, k. 71.
- ⁷⁶ AAG, Wiz. 134, s. 471.
- ⁷⁷ Tamże.
- ⁷⁸ ADWł, par. Skulsk, sygn. 186, k. 91.
- ⁷⁹ Tamże, k. 44, 91.
- ⁸⁰ Archiwum Kurii Diecezjalnej we Włocławku (AKDWł), par. Skulsk 1945-1956. Spis inwentarza z 1945 r.
- ⁸¹ KDWł 41(1947), s. 296, 249.
- ⁸² AKDWł, par. Skulsk 1945-1956. Spis inwentarza z 1945 r.
- ⁸³ Tamże. Odpis protokołu wizytacji kanonicznej z 1950 r.
- ⁸⁴ Tamże.
- ⁸⁵ AKDWł, par. Skulsk 1957-1962.
- ⁸⁶ Tamże.
- ⁸⁷ RDWł 1991, s. 261.
- ⁸⁸ S. C h o d y ń s k i, *Warzymowo*, art. cyt., s. 102.
- ⁸⁹ Tamże.
- ⁹⁰ Tamże, s. 103.
- ⁹¹ Tamże, s. 104.
- ⁹² Tamże, s. 146-148.
- ⁹³ RDWł 1991, s. 261-262.
- ⁹⁴ AAG, Wiz. 30, s. 261.
- ⁹⁵ W. Z a ł e s k i, *Sanktuaria Polskie*, Warszawa 1988, s. 482.
- ⁹⁶ AAG, Wiz. 30, s. 260.
- ⁹⁷ Tamże, s. 261.
- ⁹⁸ AAG, Wiz. 134, s. 479.
- ⁹⁹ ADWł, ADS, nr 3, k. 132.
- ¹⁰⁰ AKDWł, par. 186, k. 8v.
- ¹⁰¹ Relacja parafian.
- ¹⁰² Kronika parafialna.